

Kleur van de textiele zegelstaarten van uithangende zegels in de middeleeuwen en volgende eeuwen

Anton C. Zeven, Wassenaar, Anton.zeven@hetnet.nl

i

Inleiding

In de sigillografie is veel onbekend over het gebruik van bepaalde materialen en hun kleuren in de middeleeuwen en volgende eeuwen. Dit geldt ook voor textiele zegelstaarten. Door dit onderwerp in een artikel naar voren te brengen hoop ik dat anderen (meer) aandacht aan textiele zegelstaarten gaan geven. Ik laat hieronder volgen “al datgene mij bekend” is, zodat anderen kunnen aanvullen en corrigeren. Misschien zijn er lange of korte lijnen vast te stellen.

Aangezien zegels kwetsbaarder zijn dan textiele staart, kunnen van de staart nog resten aanwezig zijn, terwijl het zegel verdwenen. Zo vinden wij op een charter uit 1252 in een zeventiende hand de aantekening *'t zegel was daerof de stert was van gele sijde.*ⁱⁱ

In een tweede artikel wil ik ingaan op de kleuren van de opgedrukte en uithangende waszegels. Hierover is ook weinig bekend.

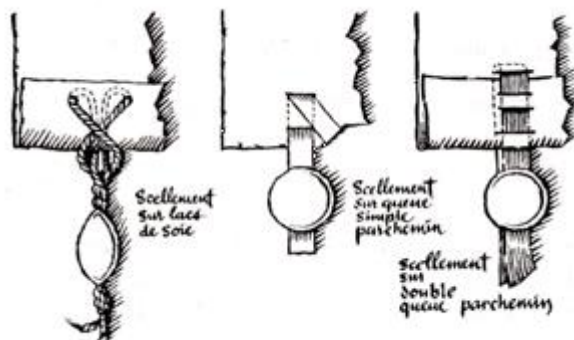
Variatie

Wanneer ik de samenstelling en kleur(en) van de textiele zegelstaarten van aanhangende zegels bekijk dan vind ik een grote variatie. Waarom is er variatie? Naast dat er zijde, hennep, linnen en wol werd gebruikt, konden de zegelstaarten bestaan uit strengen, koorden, gevlochten koorden en dergelijke. Tevens gebruikte men materiaal van verschillende kleuren, waaruit textiele staarten van één kleur of een mengsel van twee of drie kleuren konden gemaakt worden. Verder kan de vraag gesteld worden of een persoon altijd hetzelfde type textiele staart gebruikte of niet?

Variatie kon ook ontstaan doordat de zegelaars tot verschillende sociale klassen behoorden. Een voorbeeld zijn de textiele staarten van Engelse Royal Grants charters die vanaf de vijftiende eeuw werden gebruikt en uit een mengsel van (getwijnde) zijden en gouden of zilveren draden bestonden. Linten, banden en koorden konden geweven of gevlochten zijn.ⁱⁱⁱ

Verwarrende naamgeving

Omdat er nogal wat verwarring heerste over hoe iets binnen de sigillografie moest worden genoemd is in 1990 de *Vocabulaire international de la sigillographie*^{iv} gepubliceerd, waarin ondermeer de naam van de verschillende typen zegelstaarten wordt gedefiniëerd. Meestal bestaat een textiele staart uit getwijnde zijde. Daarnaast worden hennep, linnen of wol

Afb. 1. Voorbeelden van een textiele, een enkele en een dubbele perkamenten staart. Ontleend aan Haudot en Dirrig (s.d.).^v

gebruikt. Ik neem als voorbeeld de tekening van Haudot en Dirrig. Zij tonen links een zegelstaart als een koord van (getwijnde, ACZ) draden. In het midden en rechts een enkele en dubbele zegelstaart. Gebruikt men de beschrijvingen uit de bovengenoemde *Vocabulaire*, dan leiden deze tot meer verwarring. De oorzaak is dat de beschrijvingen in het Frans worden gegeven, een taal die niet ieder zegelkundige (meer) kent. Dat betekent dat men van een FR-NL woordenboek gebruik moet maken en die geven vaak andere vertalingen, dan de *Vocabulaire*. Bijvoorbeeld voor flock vindt men in het woordenboek de term kwastje, terwijl in de sigillografie het een streng is. Een streng is bundel van losse (getwijnde) draden. In een textielwinkel is een streng ook in elkaar gedraaide bundel garen draden, die de verkoop vergemakkelijkt. Een dergelijk bundel heet in het Spaans *trencilla*, dat volgens de *Vocabulaire* een gevlochten snoer is. Daarnaast is de vraag of zegelbeschrijvers van voor 1990 dezelfde definities gebruikten. Zo gebruikt De Gray Birch^{vi} (zie tabel 2) veelal de term cord, dat volgens de *Vocabulaire* een snoer is. Echter, afbeeldingen op internet van zegels beschreven door De Gray Birch laten zien dat met cord een streng bedoeld wordt.

In het algemeen wordt in de literatuur slechts door enkele auteurs aandacht gegeven aan het vastmaken van een uithangend zegel aan een charter door middel van een textiele staart. Ik noem enkele uitzonderingen. Zo beschrijft Berchem^{vii} in 1918 dat de textiele staart uit losse getwijnde of uit ineen gedraaide of samengevlochten draden kan bestaan. Maar het kan ook een koord/snoer en een lint of band zijn. Op foto's is te zien dat van zijden draden door twijnen dikkere draden werden gemaakt. Deze werden dan samen tot een (dikkere) streng samengevoegd.^{viii} Jenkinson in 1954 beperkt zich tot de mededeling dat zijden staarten vaak tweekleurig zijn. Leemans-Prins - na de aandacht gevestigd te hebben op het aanbrengen van een uithangende waszegel op een perkamenten staart - beperkt zich tot "*Somtijds waren de zegelstaarten strengen van zijden of linnen draden; een enkele maal herkent men in de zijden draden de wapenkleuren van de zegelaar. Zij geeft geen voorbeelden. Zij voegt toe: Ook staarten van hennep komen voor.*"^{ix}

Uitzonderingen zijn de door mij reeds genoemde De Gray Birch, Kruisheer^x en Van den Brand & Frankewitz^{xi}. Kruisheer gebruikt meestal de term zijden streng. Van de Brand en Frankewitz laten de zegels als kleurenfoto's zien. Polak et al. in 2004 onderscheiden alleen streng en koord voor de oorkonden van de abdij Kloosterrade.^{xii}

Dankbare aanvullingen zijn de gekleurde afbeeldingen van uithangende waszegels, die meer en meer op internet verschijnen.

Men zij dus op de hoede, want andere schrijvers kunnen andere betekenissen hechten aan de bovenstaande termen.

Benamingen in dit artikel

In dit artikel gaat onze aandacht uit naar het gebruik van kleuren van textiele zegelstaarten. In de naamgeving wijk ik van de *Vocabulaire* af. In dit artikel is: een **streng** een bundel losse (getwijnde) draden, een **koord** is een in elkaar gedraaide aantal (getwijnde) draden. Verder kunnen koorden gevlochten worden: **gevlochten koorden**. **Linten** zijn plat en geweven. Verder kan het gebruikte materiaal van invloed zijn. Ik ben bijvoorbeeld nooit een hennepen streng tegengekomen.

Locatie(s) van het zegelen van charters

De oorzaak van de geringe aandacht voor de locatie(s) van zegeling van een charter zal zijn, dat het in de voorgaande vijf eeuwen niet (goed) is opgetekend hoe het zegelen plaats vond. De zegelaars konden op één plaats bijvoorbeeld de kanselarij blijven, of van plaats naar plaats

trekken. In het volgende artikel (zie noot 1) wil ik beschrijven, dat zegelafdrukken (zowel voor- als keerzijde los van elkaar) door boden naar een plaats werden gebracht om aldaar aan een charter aangebracht te worden.^{xiii} Nam de bode ook het bijbehorende textiele staart mee of werd op de plaats van bestemming een aldaar aanwezig stuk textiel gebruikt? Ik weet het niet. Daarnaast is er nog een gebrek aan belangstelling van samenstellers van zegeloverzichten. In de meeste boeken wordt alleen het zegel afgebeeld. Van de aanhechting is niets of nauwelijks iets te zien. Zo de resten van de textiele staart al te zien zijn dan worden in het bijschrift van de zwart-wit foto de kleur(en) niet aangegeven.

Een vertekend beeld kan men ook krijgen door een combinatie belangrijkheid van een charter en de kleur van de staart, omdat wellicht belangrijke charters (met een “eeuwigdurend” karakter) beter bewaard worden dan minder belangrijke charters. Zou bijvoorbeeld de belangrijkste charters een rode staart hebben, terwijl minder belangrijke charters met groene staart verloren zijn gegaan, dan zou de huidige onderzoeker kunnen denken dat vroeger vooral rode staarten werden toegepast.

Chassant en Delbarre^{xiv} vermeldden in 1860 dat aanhangend zegels van acten van een “zeker belang” *Sigillum pendens* of *Sigillum pensile* heten. Deze acten zelf heetten dan *Chartes pendans* of *lettres pendans*.

Pausen zegelden al vanaf zevende eeuw. Anderen vanaf het begin van de elfde eeuw. Aan het eind van de twaalfde eeuw waren uithangende zegels algemeen aanvaard. De gebruikte staart van het uithangende zegel kon van perkament of textiel zijn.

Polak et al.^{xv} tonen in een tekening de zeven methoden om strengen of koorden aan de charter te bevestigen. In hun beschrijvingen geven zij aan welke methode werd gebruikt. Wij zullen hier niet verder op ingaan.

Kleuren en kleurstoffen

Over de gebruikte kleurstoffen is weinig vermeld. Het zullen die kleurstoffen zijn geweest, die toentertijd ook werden gebruikt om andere weefsels te kleuren.

In de volgende afbeeldingen wil ik voorbeelden van textiele staarten laten zien.

Een voorbeeld van een charter met drie zegels ieder hangende aan zijn eigen kleur.

Een voorbeeld met drie kleuren textiel wordt getoond in afb. 2. Waarom gebruikten deze drie nauwverwante personen andere staartkleuren?

Afb. 2. Charter van Geoffroi de Villehardouin, hertog van Achaïe, ten gunste van de abdij van Clairvaux, (rood) eveneens gezegeld door zijn vader Jean de Villehardouin (zwart) en zijn vrouw Élisabeth de Chappes (gelig), 1216. Ontleend aan Chassel^{xvi} p11

Voorbeelden van textiele staarten en de gebruikte kleuren

Ik geef een aantal voorbeelden van staarten en hun kleuren.

Afb. 3. Een rode streng van getwijnde vermoedelijk zijden draden. Zegel van Renaud de Luzy, 1228-1229. Ontleend aan Chassel (zie noot 12). p119

Afb. 4. Streng van gele getwijnde draden. Zegel van kardinaal Hugh van Evesham, 1282. Ontleend aan Gardner^{xvii} (2008).

Afb. 5. Een streng van rode, gele en groene getwijnde draden. Zegel van Gilbert de Clare, graaf van Gloucester en Herford, c1218-1230. Ontleend aan www.llgc.org.uk; National Library of Wales.

Afb. 6. Een streng van rode, gele en groene draden nabij het zegel ineen gedraaid. Zegel van Philippe de Nemours, bisschop van Châlons, 1228. Ontleend aan Chassel (zie noot 12 p33).

Afb. 7. Een streng van rode, groene en misschien gele getwijnde draden. Zegel van Philippe, zoon van koning van Frankrijk Philippe III, koning van Navarre, graaf van Champagne en van Brie, 1285. Ontleend aan Chassel (zie noot 12 p49).

Afb. 8. Gevlochten blauwe en gele koorden. Zegel van Ymer, deken van de christengemeenschap te Robert-Espagne (dept. Meuse) in 1251. Ontleend aan Chassel (zie noot 12 p78).

Afb. 9. Twee groene gevlochten koorden.
Zegel van Jeanne de Roche, Lançon, 1304.
Ontleend aan Chassel (zie noot 12 p127).

Afb. 10. Twee gele gevlochten koorden.
Zegel van de abdij van Montiéramey, 1327.
Ontleend aan Chassel (zie noot 12 p83).

Afb. 11. Gevlochten blauwe en gele gevlochten koorden.
Misschien dat sommige draden uit blauwe en gele draadjes bestaan. Zegel van Maître Remi Chevalot, klerk, 1294. Ontleend aan Chassel (zie noot 12 p143).

Afb. 12. Vermoedelijk gevlochten, maar verworpen rode+gele+groene linten. Zegel van Philippe IV le Bel, koning van Frankrijk (1285-1314). Ontleend aan Chassel (zie noot 12 p37).

Vaak worden in een publicatie *afgebeelde* aanhangende zegels zodanig bewerkt dat alleen het zegelbeeld overblijft. Meestal is nog wel een rest van een perkamenten staart te zien. Maar dit is voor textiele staarten veel minder het geval. En vervolgens worden de zegels zwart-wit afgedrukt, omdat kleur voor zegelafbeeldingen niet belangrijk lijkt te zijn. Hierdoor is de kleur van het textiel niet te herkennen. Uitzonderingen zijn de boeken van bijvoorbeeld Jean-Luc Chassel (zie noot 12) en van Adams et al.^{xviii}

Bronnen

Lecoy de la Marche^{xix} geeft in 1857 voorbeelden van toepassingen. Ik neem zijn overzicht over. Zo zegelt Lodewijk de Dikke (1081-koning 1107-1137) eenmaal een charter met een zegel hangend aan een zijden koord (cordon). Bij andere charters wordt zijn zegel gehecht aan een perkamenten staart. Dit is overigens geen uitzondering. Want bijvoorbeeld de magistraat van Delft kon ook kiezen voor een perkamenten of een textiele staart. Het uithangende grootzegel dat door de magistraat van Delft over de periode 1299-1416 wordt gebruikt wordt door Van Leeuwen afgebeeld met een perkamenten staart en door De Bruyne-Vilain in 2008 met een zegel aan een gele streng.^{xx}

Minder belangrijke charters werden aan het Franse hof bekrachtigd met afdrukken met waszegels van gele was met perkamenten staart, terwijl plechtige charters gezegeld werden met groene waszegels (uit)hangende aan zijden staarten. In de dertiende eeuw ontwikkelde zich een artistieke smaak. Zo ontstonden zijden staarten met brillante kleuren, en met sierlijke borduursels, die door de kanselarijen van hoogwaardigheidsbekleders werden gebruikt. Men vindt dan geschaakte linten (rubans) van blauw en geel, van en wit en bruin. Verder effen, bonte, en gevlekte of gespikkelde koordjes (cordelettes). Of men vindt roze zijden staarten uit 1219. Keizer Frederik I en het kapittel van Saint-Aignan in 1244, gebruikten strengen van blauwe zijde. De graven van Vlaanderen prefereerden vlechten van groene zijde, terwijl de graven van Toulouse de voorkeur gaven aan koorden van rode zijden en gouden draden. De stad Cahors gebruikte in 1390 een wit en blauw lint met bruin omboordsel. Deze kleuren zijn niet de stadskleuren. In 1374 zegelde De Châtelet met lange strengen samengesteld van rode, gele en blauwe zijde. Pierre graaf van Alençon gebruikte strengen met dezelfde kleuren. Kleurenafbeeldingen van dergelijke zegelstaarten ben ik niet tegengekomen (zie Fabre, noot 27)

De variatie aan kleuren van textiele staarten aan charters, zoals vermeld, geef ik in Tabel 1. Deze tabel zal de basis vormen voor mijn betoog. Daarnaast geef ik nog andere gegevens in hierna ingevoerde tabellen.

Tabel 1. Gegevens betreffende textiele staarten ontleend aan het Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299 delen I-IV.

N.B. De samensteller Kruisheer vermeldt dat op enkele uitzonderingen na de textiele staarten zijden strengen zijn. In de volgende tabel heb ik het woord streng weggelaten. Ik geef de bladzijdenummer in het Oorkondenboek, het jaar van het charter, de naam van de persoon die het charter opstelde, de locatie en de samenstelling van de staart.

Deel I

p234 1140 paus Innocentius III, Lateraan/Rome: rode+gele zijde
p353 1179 paus Alexander III, Anagni: rode+gele zijde
p398 1199 graaf Diederik VII, s.l.: verkleurd rode zijde
p403 1200 graaf Diederik VII, Dordrecht: groen zijde
p434 1197/1205 stad Keulen, Keulen: rode+gele zijde
p455 1204 Lodewijk, graaf van Loon, St. Donaaskerk te Brugge: gele zijde
p489 1211 Herman de kok, s.l.: hennepen streng
p495 ca 1205/1214 Willem I graaf van Holland, s.l.: rode zijde
p517 1213 keizer Otto IV, Nijmegen: rode zijde
p540 1215 Lubbert I, abt van Egmond: hennepen koord
p593 1220 roomskoning Frederik II, koning van Sicilië, s.l.,verkleurd zijde
p607 1222 graaf Willem I, s.l.: groene+rode+gele zijde

Deel II

p23 1223 gravin-weduwe Maria, Rijnsburg: hennepen streng
p24 1223 paus Honorius III, Segni: rode+gele zijde
p40 1224 Floris IV, Katwijk a/d Rijn: rode zijde
p56 1226 Koenraad, bisschop van Porto en S. Rufino, pauselijk legaat, vaalrode zijde
p80 1228 paus Gregorius IX, Lateraan (Rome): rode+gele zijde
p84 1228 kapittel van St. Marie te Utrecht, s.l.: verbleekte rode zijde
p96 1230 Arnoud, abt van Egmond, Haarlem: aan het charter 9 staarten: 1-2. groen, 3-6. rode, 7. ?, 8. geel, 9. geel+groen. Wie de andere zegelaars zijn is mij niet duidelijk
p125 1230 graaf Floris, Leiden: een hennepen streng
p143 1232 graaf Floris, s.l.: rode zijde
p155 1233 stad Gent: rode+gele zijde
N.B. Dit zijn niet de stadskleuren van Gent. ACZ.
p179 1236 1. Willem, ruwaard van Holland (verdwenen staart), Leiden, 2. Willem van Teilingen, geknoopt wit linnen, 3. Nikolaas van Persijn, wit linnen, 4. Wouter van Haarlem, wit linnen, 5. Dirk van Wassenaar, wit linnen, 6. Nikolaus van Putten, wit linnen, 7, 8 en 9 verdwenen staarten
p260 1245 paus Innocentius IV, Lyon: rode+gele zijde
p264 1245 twee oorkonden, graaf Willem II, Haarlem: rode+oranjegele zijde
2e oorkonde rood+vaalgele zijden draden
p403 1248 Koenraad, bisschop van Keulen, Keulen: rode+groene zijde
p441 1248 Floris zoon van graaf van Holland, legerkamp Keizersweerd: wit linnen koord
p446 1248 roomskoning Willem II, legerkamp te Keizersweerd: rode zijde
p462 1249 Jan en Boudewijn van Avesnes, ridders, s.l.: witte linnen koorden
p473 1249 roomskoning Willem II, Mainz: rode zijde
p500 1250 Margaretha van Vlaanderen en Henegouwen, Mainz: rode zijde
p519 1250 Petrus, bisschop van Albana, Brussel: rode zijde
p524 1250 roomskoning Willem, graaf van Holland, Brussel: rode zijde
p550 1251 roomskoning Willem, Middelburg: rode+gele zijde

p553 1251 roomskoning Willem, Middelburg: rode+gele zijde
 p563 1251 paus Innocentius IV, Genua: rode+gele zijde
 p582 1252 roomskoning Willem, Brunswijk: rode+blauwe zijde
 p601 1252 roomskoning Willem, Antwerpen: rode+gele zijde
 p610 1252 roomskoning Willem, Utrecht: rode zijde
 p627 1252 broer Floris IV, Antwerpen: rode+gele+witte zijde
 p629 1252 roomskoning Willem, Keulen: rode+gele zijde
 p629 1252 broer Floris IV, Keulen: rode+gele zijde
 p638 1252-12-27 roomskoning Willem, Pilrinburch: rode+groene+witte zijde
 p639 1252-12-27 roomskoning Willem, Peregrimburg: rode+groene+gele zijde
 p659 1253 roomskoning Willem, Utrecht: rode+witte zijde
 p696 1264 roomskoning Willem, legerkamp te Vroon in West-Friesland: rode zijde
 p758 1255 roomskoning Willem, Egmond: twee rode linnen koorden

Deel III

p31 1256 Margareta, gravin van Vlaanderen, Brussel: gele zijde
 ruwaard Floris, Brussel: rode+gele zijde
 p52 1256 Hendrik II, hertog van Brabant, s.l.: gele zijde
 p53 1256 Margareta, gravin van Vlaanderen, Brussel: rode+witte zijde
 ruwaard Floris, Brussel: rode zijde
 p58 1256 Margareta gravin van Vlaanderen en Henegouwen, Brussel: rode zijde
 Guido, graaf van Vlaanderen, Brussel: rode zijde
 ruwaard Floris, Brussel: rode zijde
 p69 1256 Guido graaf van Vlaanderen, Brussel: rode+witte zijde
 p70 1256 Jan, heer van Dampierre, Brussel: rode+witte zijde
 p72 1256 ruwaard Floris, Brussel: rode+witte zijde
 p76 1256 ruwaard Floris, Brussel: rode zijde
 p77 1256 ruwaard Floris, Brussel: rode zijde
 p205 1259 ruwaardes Aleid, Rijnsburg: rode+witte linnen streng
 p211 1259 ruwaardes Aleid, Rijnsburg: rode+witte linnen streng
 p302 1262 Prelaten en kapittels van de Dom, Oudmunster, Sint Pieter, Sint Jan, Sint Marie en
 abte van convent St Paulus te Utrecht, Utrecht: 6x rode+witte zijde
 p308 1262 roomskoning Richard, Gent: rode zijde
 p310 1262 roomskoning Richard, Brussel: rode+gele zijde
 p376 1270 graaf Floris V, ?: dubbele snoeren van rode+gele linnen
 p424 1265 paus Clemens IV, Perugia: rode+gele zijde
 p494 1265 Engelberty, deken van St Marie te Utrecht: rode zijde
 p762 1274 Wouter heer van Gooi, Hagenstein en Langerak, s.l.: rode zijde
 p800 1274 graaf Floris V, s.l.: vier samengestelde dubbele zijden strengen, 1. graaf Floris V:
 bruin, 2. Dirk van Teilingen: bruin, 3. Arnout van Heemskerck: rode+gele zijde, 4. Jan
 Persijn: rode+gele zijde
 p823 1276 roomskoning Rudolf, Neurenberg: gele zijde, en op dezelfde dag 13 februari 1276
 p825 1276 roomskoning Rudolf, Neurenberg: rode+witte zijde
 p844 1276 Innocentius V, Lateraan: rode+gele

Deel IV

p28 1279 graaf Floris V, Den Haag: rode zijde
 p227 1282 Herman van Henneberg en zoon Poppo, ?: witte linnen streng
 p258 1282 Jan Persijn, ridder, s.l.: rode zijde
 p373 1284 graaf Floris V, s.l.: dubbele gevlochten streng van lichtgroene zijde

- p378 1284 Jan heer van Arkel, bij de kerk van Everdingen: rode zijde
- p403 1284 graaf Floris V, s.l.: rode zijde
- p501 1285 De gebroeders Willem van Amstel, proost van de St Jan te Utrecht: rode zijde, 2. Gijsbert heer van Amstel: oranjerode zijde, 3. Arnout van Amstel: witgele zijde, 4. Jakob van der Woude: oranjerode+groene zijde, 5. onbekend: witgele zijde, 6. Gijsbert Bot van der Eem: groene zijde, 7. Wouter van Haarlem: rode zijde, 8. Willem van Haarlem: groene zijde, 9. staart en zegel verloren, 10 Derk zoon van de heer Simon van Teilingen: oranjerode zijde, 11. Willem van Oegstgheest: witgele zijde, 12. Flois zoon van Floris van der Woerd, 13. Gisbrecht haren [] sone Boekel: witgele zijde, 14. Dirk Trovers van Moordrecht: rode zijde, 15. Jan van "Toloise": witgele zijde, 16. Wouter van Amersfoort: rode zijde, 17. onbekend: witgele zijde, 18. Gijsbert van Gooi: rode zijde, 19. Huibert van Everdingen: witgele zijde, 20. "har" Hubrecht van Everdingen: verdwenen, 21. Gijsbert van Schalkwijk: rode zijde, 22. Dirk van Zuilen: rode+geelwitte zijde, 23. Herbert van Wulven: rode zijde, 24. Wouter van Langenrak: groene zijde, 25. Amelis van Mijnden: rode zijde, 26. staart en zegel (naam) verloren, 27. Hendrik van de Lek: groene+witgele zijde, 28. in tweeën gesplitste rode zijde: Harbert van de Lede van Haestrecht, en, 29. Jan heer van de Lede: rode zijde. 30. Gerard van Velsen: rode zijde, 31-36. staarten zegels verloren
- p526 1286 graaf Floris V, grafelijke huis in Den Haag: groene+rode+witte zijde. En op dezelfde dag 18 februari
- p562 1287 roomskoning Rudolf, Würzburg: rode+groene zijde
- p571 1286 Raimond, bisschop van Trevice en elf andere bisschoppen, Rome: alle staarten rode+gele
- p595 graaf Floris V, Dordrecht: rode+gele+groene zijde
- p715 1289 De Officiaal van het hof van Utrecht: rode+groene zijde
- p726 1289 Jan elect van Utrecht: rode+gele+groene tweede exemplaar: witgele+bruine zijde
- p730 1289 De Officiaal van het hof van Utrecht: roodbruine+bruine zijde
- p758 1289 Filips IV koning van Frankrijk, s.l.: rode+groene zijde
- p803 1290 graaf Floris V, Dordrecht: rode zijde
- p848 1290 Guido graaf van Vlaanderen, Jan I hertog van Brabant en Robert graaf van Nevers, s.l.: samengevlochten strengen. Kleur niet genoemd
- p876 1290 roomskoning Rudolf, ?: rode zijde
- N.B. We komen in een tweede artikel vooral op de gegevens vermeld op p501 1285 terug.

Tabel 1 laat zien dat de meeste staarten zijden strengen zijn en dat er een grote variatie aan kleuren aanwezig is.

Textiele staarten van zegels van Engelse koningen worden beschreven door De Gray Birch^{xxi}. Ik vermeld de vroegste gegevens Tabel 2.

Tabel 2. Een aantal textiele staarten gebruikt door de koningen van Engeland. De locatie van het zegelen wordt niet gegeven.

- 1041/1066 Edward the Confessor: koord van groene draden
- 1109 Henry I: gevlochten band van lichtgroene zijde
- 1228 Henry III: vlecht van vier strengen van gekleurde zijde
- 1233 en 1236 Henry III: verkleurde rode lint
- 1246 Henry III: rode+gele lint
- 1248 Henry III: een geweven lint van rode en groene taffeta

1253 Henry III: gevlochten koord van groene+witte draden
1255 Henry III, als 1246
1257-1267 Henry III: gevlochten koord van rode+groene zijde

Deze tabel kan gemakkelijk uitgebreid worden. Zo gebruikte Edward II (1307-1327) alleen rood en groen. Edward III (1327-1377) gebruikte in 1362 “cords” (strengen) van groene+purperen (getwijnde?) draden, in hetzelfde jaar blauw+geel, in 1363 rood+blauw en in 1368 groen en purper Edward IV (1399-1413) gebruikte ook rood+groen, en ook een gevlochten koord van purperen+witte “stuff” (De Gray Birch), purperen+rode zijde, purperen+gele, groene+purperen, blauwe+gele en rode+witte. Bovenstaande duidt erop dat er geen vastgestelde kleuren gebruikt werden. Men nam klaarblijkelijk wat voorhanden was. En het materiaal kon strengen, geweven of gevlochten strengen zijn. In 1362 gebruikte Edward III zegelstaarten van groene+purperen strengen van (getwijnde?) draden

Meij en Graswinckel^{xxiii} beschrijven in 1953 een charter van mei 1224 waarin Gerardus, graaf van Gelre toestemming krijgt om de tol van Arnhem naar Lobede [Lobith] te verplaatsen. Deze charter werd bekrachtigd door Frederik II, roomskeizer met een zegel aan een rode zijden streng. De kleuren van de strengen van de andere zegelaars geef ik in Tabel 3. Hieruit blijkt dat naast Frederik II ook de aartsbisschoppen van Keulen en Trier, Lodewijk (hertog van Beieren) en Otto (paltsgraaf aan de Rijn) een rode zijden staart gebruikten, terwijl roomskoning Hendrik VII en Lodewijk (landgraaf van Thüringen en paltsgraaf van Saksen) van een groene zijden staart gebruik maakten. Nam men wat voorhanden was?

Tabel 3. Bron: Meij en Graswinckel. Zie noot 18.

Frederik II, roomskeizer: rode zijde

Engelbertus, aartsbisschop van Keulen: rode zijde

Theodoricus, aartsbisschop van Trier: rode zijde

Lodewijk, hertog van Beieren: rode zijde

Otto, paltgraaf aan de Rijn: rode zijde

Lodewijk, landgraaf van Thüringen en paltsgraaf van Saksen, groene zijde

Hendrik VII zegelde met een gouden (nu verdwenen) bul, de andere charters met waszegels.

Alleen voor Hendrik VII wordt aangegeven dat de zegeling in Frankfurt plaats vond.

Ik voeg aan deze tabel toe:

1296 paltsgraaf Rudolf I: rode (afb. 13)

1360 Willem V, hertog van Julich: rode+groene (afb. 14)

Afb. 13. Ruiterszegel van paltsgraaf Rudolf I, 1296 met rode streng

www.universitaetsarchiv.uni-muenchen.de. Ontleend aan internet.

Afb. 14. Ruitersiegel van Willem V van Gulick, 1360 met rode+groene streng. Hessische Staatsarchiv Darmstadt. Foto ontleend aan internet.

Pauselijke charters

Pausen zegelden al vanaf de zevende eeuw. Misschien dat voor Europa de pauselijke bullen (metalen zegels) de oudste aanhangende zegels zijn. Naast perkamenten werden zijden en hennepen staarten gebruikt. De aard van deze staarten werd in het charter aangeduid. Voor eeuwigdurende privileges werden zijden staarten gebruikt en in de charter beschreven als met "*cum filo serico*" (met zijden draad, afb. 15). Voor charters betreffende bestuurszaken was een hennepen staart voldoende: "*cum filo canapis*" (met hennepen draad)". De zijden strengen waren mengsels van rode en gele (getwijnde) draden (tabel 4).

Afb. 15. Bul van paus Innocentius IV in 1248 met een rode+gele streng. Ontleend aan Chassel noot 12 p 26.

Tabel 4. Enige verzamelde gegevens betreffende de strengkleuren van pauselijke charters, ontleend aan Liber Sigillorum van de Ridderlijke Duitse orde^{xxiii}.

- 1221 paus Honorius III: geel zijden streng*
- na 1227 paus Gregorius IX: rode+gele streng
- 1246 paus Innocentius IV: gele+witte zijden streng**
- 1247 paus Innocentius IV: rode+gele streng
- 1248 paus Innocentius IV: rode+gele streng
- 1266 paus Clemens IV: rode+gele zijden draden
- 1278 paus Nicolaus III: rode+gele zijden draden
- 1298 paus Bonifacius: rode+gele zijden draden
- 1357 paus Innocentius IV te Avignon: hennepkoord kleur niet vermeld
- 1403 paus Bonifacius IX: rode+ gele koordjes***
- 1404 Paus Innocentius VII: dubbel koordje, kleuren niet genoemd
- 1512 paus Leo X: rode+gouden zijden koord***

*mogelijk is het rood verkleurd, **ontleend aan Polak et al (zie noot 9), ***ontleend aan Schilder (Kampen).

Deze tabel en tabel 1 geven duidelijk aan dat de pausen voornamelijk rode+gele zijden strengen gebruikten. Zij zegelden dus met de pauselijke kleuren: rood en geel. Een enkele keer werd geel en wit gebruikt, hetgeen naar het wapen van het Koninkrijk Jeruzalem kan verwijzen.

Andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders

In tabel 5 geef ik datgene wat ik over andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders heb gevonden. Deze tabel toont een variatie aan het gebruikte textiel en de kleuren.

Tabel 5. Andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders

- 1224 Otto (van Lippe), bisschop van Utrecht, bruine zijden streng
- 1228 Philippe de Nemours, bisschop van Châlons, rood+groen+geel
- 1247 Petrus, kardinaal-diaken enz. Keulen, rode zijden streng
- 1247 Otto (de Hollandia), (Otto III, graaf van Holland), bisschop van Utrecht gele+rode zijden streng
- 1251 Ymer, deken van de christengemeenschap van Robert-Espagne, blauw +geel (afb. 8)
- 1282 kardinaal Hugh van Evesham: geel
- 1450 Johannes, bisschop van Anconitanië, Rome: hennepen koord, kleur niet vermeld
- 1488 Simon, bisschop Revaliensis, Utrecht: hennepen koord, kleur niet vermeld

Een aflatbrief gemaakt in Rome in 1475, en nu bewaard in Het Utrechts Archief-HUA, toont ons de staarten van de oorspronkelijk 18 zegels van kardinalen (afb. 16). Alle zegels werden bevestigd aan een geel koord.^{xxiv} Dit koord zal van één kluwen, aanwezig in het Vaticaan, afkomstig zijn.

Afb. 16. Aflatbrief uit 1475, gezegeld door 18 kardinalen in Rome. Foto Ad J. de Jong, Voorthuizen).

Jaren eerder, in 1240, was klaarblijkelijk alleen een platte bruine veter aanwezig om zeven zegels aan één charter te bevestigen. De zegels waren van Everardus, proost Tylensis Reinarus, proost sancti Petrus (Sint Pieterskerk in Utrecht, Theodoricus maioris in Trajecto (Utrecht), proost, aartsdiaken, van de Ecclesia sancti Petri (de Sint Pieterskerk te Utrecht),

Otto III (de Hollandia, graaf van Holland), Ecclesia sancti Johannis (de Sint Janskerk te Utrecht) en Walterus, proost van sancte Maria (de Sint Mariakerk te Utrecht).

Duitse roomskeizers en -koningen

Meij en Graswinckel vermelden de kleuren van de strengen aan de volgende charters. We laten ze hieronder volgen en proberen de vermeldingen per persoon te groeperen. Verder geef ik alleen het jaartal (tabel 6). In het begin werden nog veel zegels van veel charters aan strengen opgehangen. Maar van 11 charters van Rudolf, roomskonings, alle gezegeld in Erfurt werden slecht twee door middel van een streng bevestigd. Tabel 6. Ook deze hooggeplaatsten gebruikten voornamelijk rode zijden strengen. Maar een persoon als Willem II, graaf van Holland, roomskoning gebruikte in 1248 strengen van rood+groen, rood+geel en rood. Ook roomskoning Hendrik gebruikte op 5 september 1310 zowel rood+groene als groene zijden strengen. Eerder werden gegevens gepubliceerd door Römer-Büchner^{xxv}

Tabel 6. Duitse keizers en koningen (Römer-Büchner (zie noot 20), Meij & Graswinckel (zie noot 18) en andere auteurs).

jaren? Frederik I Barbarossa 1152-1190: “:wisselende kleuren”

1231 Frederik II (1194-rk1220-1250), Roomskeizer enz.: rode zijde

1227 Hendrik VII, roomskoning: rode zijde

1248 Willem II graaf van Holland en Zeeland verkozen roomskoning: rode+groene zijde

1248 Willem, roomskoning: rode+gele zijde

1248 Willem, roomskoning: rode zijde

1257 Richard van Cornwall, roomskoning, Aken: rode+groene zijde

1290 Rudolph. I, hertog van Oostenrijk, roomskoning, Erfurt: rode zijde

1290 Rudolph, roomskoning, Erfurt: rode zijde

jaar? Rudolph I, roomskoning (1218-k1293-1291): rood+groen+geel draden

1295 Adolf I van Nassau, roomskoning: rode zijde

1295 Adolf, roomskoning, Worms: rode zijde

1295 Adolf, roomskoning, Worms: rode zijde

1299 Albrecht I/Albert I, hertog van Oostenrijk, roomskoning, Bopard: rode zijde

1299 Albert I, roomskoning, Pinguie: rode zijde

1299 Albert I, roomskoning, Pingwie: rode zijde

1307 Albert I, roomskoning, Frankfurt: rode en groene zijde

jaar? Albert I roomskoning (1255-koning 1283-1318): geel+groen, rood+groen, rood+geel

jaar? Hendrik VII, graaf van Luxemburg, roomskoning, Frankfurt: groene+gele zijde

1309 Hendrik, roomskoning Basel: rode+ groene zijde

1310 Hendrik, roomskoning: rode+groene zijde

1310 Hendrik, roomskoning: rode+groene zijde

1310 Hendrik, roomskoning: groene zijde

1310 Hendrik, roomskoning: groene zijde

N.B. Hendrik zegelde deze vier charters te Speyer op één dag 5 september 1310. Zowel groene als rode+groene staarten werden gebruikt.

1317 Frederik, hertog van Oostenrijk, roomskoning, Wenen: rode+gele+paarse zijde

1336 Lodewijk IV de Beier, hertog van Beieren, roomskeizer, Monaco = München: rode zijde

1339 Lodewijk IV, roomskeizer, Frankfurt: rode+groene zijde

1339 Lodewijk IV, roomskeizer, Frankfurt: rode+groene zijde

1416 Sigismund, hertog van Luxemburg, roomskoning, Nijmegen: rode+paarse zijde

1416 Sigismund, roomskoning, Nijmegen: rode +paarse zijde

Deze tabel toont dat de roomskoningen met verscheidene kleuren zegelden. Meestal was de streng rood of rood+groen. Daarnaast komen nog andere kleuren voor, zoals groen, rood+geel, groen+geel, rood+paars, rood+groen+geel en rood+geel+paars voor. Dit is in overeenstemming met de staartkleuren van de door roomskoning Willem II gezegelde charters (zie Tabel 1). In Braunschweig werd een streng met afwijkende kleuren: rood+blauw gebruikt. Deze kleuren zijn niet de stadskleuren. Was dat de enige streng beschikbaar?

Ik voeg nog toe: ca 1500 keizer Maximiliaan I: goud en zwart koord, ca 1550 keizer Ferdinand I: goud en rood koord, 1538 keizer Karel V (rood en groen), en eerder in 1528: rood+groen+geel (afb. 17).

Afb.17. Zegel afgedrukt door Karel V op 12 januari 1528: rode+groene+gele streng. Gemeentearchief Rhenen (foto Ad J, de Jong, Voorthuizen).

In een bijschrift van een afbeelding van het zegel van Aleidis, zuster van wijlen Willem, roomskoning en weduwe van heer Jan van Avennes staat dat de kleuren van de hennepen streng wit+blauw waren. Een verklaring voor deze kleuren wordt niet gegeven.^{xxvi}

Frankrijk

Fabre^{xxvii} in 2001 bespreekt kort de status van de kleur of kleuren van een streng. In Frankrijk waren sedert het einde van de dertiende eeuw de kleuren rood en groen gereserveerd voor de plechtigste/eeuwigduurende charters. Deze beide kleuren en de kleur groen overheersen al tijdens de regering van koning Philippe Auguste (1165-koning 1180-1223), maar er zijn genoeg uitzonderingen. De zijden strengen van de charters van koning Lodewijk de Heilige (1214-koning 1226-1270) zijn vaak paars. Dit geldt ook voor Philips de Schone, koning van Frankrijk, (1285-1314). Hij gebruikt een streng van rode+gele+groene draden.

Bretagne

Jean V, hertog van Bretagne gebruikt groene, groen+rode en in 1420 één maal een blauwe+witte+rode streng. Het is niet duidelijk waarom hij deze laatste streng gebruikte. Ook vinden we deze kleuren terug in de streng behorende bij een charter van de dauphin Charles. Fabre (zie noot 27) meldt verder dat de streng met de kleuren wit+blauw dat van de hoge en middelhoge Franse adel in het midden van de eerste helft van de dertiende eeuw is. Naast deze kleuren kon een streng ook zwart zijn.

Staarten van andere zegels (zie schrijvers vermeld in noten 11, 22 en anderen).

In tabel 6 geef ik losse vondsten. Er is een groot scala aan kleuren en hun combinaties. Door de variatie aan personen en instellingen is het mij niet duidelijk of er een koppeling bestaat tussen kleur(en) en groep gelijkwaardige personen.

Tabel 6. Andere gegevens.

- 1212 Blanche, paltsgravin van Troyes. De charter is gezegeld met 31 uithangende zegels met strengen van rode, witte en groene zijde
1216 Geoffroi de Villehardouin, hertog van Achaïe: rood (zie afb. 2)
1216 Jean de Villehardouin: zwart (zie afb. 2)
1216 Elisabeth de Chappes: gelig+bruinig (zie afb. 2)
c1218-1230 Gilbert, graaf van Gloucester en Herford: rood+geel (zie afb. 5)
1224 Florencius de Hollandia/Floris IV, graaf van Holland: rood zijden streng
1228/1229 Renaud de Luzy: rood (zie afb. 3)
1285 Philippe, zoon van Philippe, koning van Frankrijk en koning van Navarre, graaf van Champagne en van Brie: rood en groen
1294 Maître Remi (afb. 11): blauw+geel
1300 Matteo Bentivegna, heer d'Acquasparta: geel (afb. 11^{xxviii})
1304 Jeanne de Roche: groen
1308 prévoté de Château-Thierry: rood+groen+geel
1327 abdij van Montiéramey: geel (afb. 10)
1339 Rudolfus, paltsgraaf aan de Rijn, hertog van Beieren, aartsdrossaard van het Heilige Roomse Rijk: rode+groene zijde
1339. Lodewijk, markgraaf van Brandenburg en Lusatia, paltsgraaf aan de Rijn, hertog van Beieren, aartskamerling van het Heilige Roomse Rijk: rode en groene zijde
na 1502 Lady Margaret Beaufort, gravin van Richmond en Derby zegelt met een rood waszegel hangend aan een staart gevlochten uit een witte en een zwarte lint, waarvan het materiaal niet wordt vermeld door Danbury^{xxix} (2008).
1664 Leopold, keizer van Oostenrijk, Regenburg, dubbel zijden koord, kleur niet vermeld

Deense koningszegels in Kampen

Kees Schilder^{xxx} vermeldde over de zegels in de Gedeponeerde archieven van Kampen dat er geen resten van strengen of linten aanwezig zijn. Daarentegen beschrijft hij wel de uithangende zegels van charters van het Oud-archief. Zeven uithangende zegels waren aangebracht met strengen (bundels, Schilder) als staarten. Deze zegels bleken van koningen van Denemarken te zijn (Tabel 7). Alle andere uithangende zegels zijn aangebracht op een perkamenten staart of zijn opgedrukt. Zij werden gezegeld door een scala aan personen. De door Schilder afgebeelde zegels zijn zonder (resten van) strengen of linten.

Tabel 7. Koningen van Denemarken.

- 1251 Abel, koning der Denen en Slaven: groene zijde
1252 Abel, koning der Denen en Slaven: groene zijde
1298 Erik VI, koning van Denemarken: bruine zijde
1307 Erik VI, koning van Denemarken: bruine zijde
1320 Christoffel II, koning van Denemarken: groene+gele zijde
1320 Christoffel II, koning van Denemarken bruine zijde
1326 Waldemar III, koning der Denen en Slaven, hertog van Estland: groene+beige zijde

De zegels van de vier koningen zijn aan staarten met verschillende kleuren gehecht. Er is kennelijk geen “koninklijke kleur” voor de zegelstaarten.

Staart in gebiedskleuren

In bovenstaande tabellen staan de kleuren van door de overheid gezegeld document. Op één uitzondering na kon ik de kleuren niet aan een paalde streek koppelen. Alleen voor Beieren vond ik een overeenkomst tussen de kleuren van de staart en die van het gebied. Deze zijn

blauw en zilver/wit (afb. 18). Ik voeg hieraan nog toe dat de kleuren van de zegelstaarten van pauselijke charters de Vaticaanse kleuren rood+geel zijn.

Afb. 18. Ruiterzegel met Hendrik XVI van Beieren. Landshut, 1449. Koord in de Beierse kleuren blauw+wit. Ontleend aan internet.

Verlenen van het recht tot het voeren van een streng van een bepaalde kleur

In mijn komend artikel^{xxx1} beschrijf ik het verlenen van het recht om een bepaalde kleur voor de waszegel te gebruiken. Alleen voor Charles V, koning van Frankrijk vond ik dat de aartsbisschop van Reims en de maarschalk de Boucicaut (Jean Le Meingre), het recht kregen om hun zegels van groene was te maken en dat dit zegel aan een *zijden* staart aan hun charters gehecht mocht worden. Zij kregen dit recht bij acte Parijs 5 oktober 1364 als beloning voor het regelen van een vredesverdrag “Bretigny”. De kleur van de zijde wordt niet genoemd.^{xxxii} Wanneer men bovenstaande tabellen in ogenschouw neemt, lijkt mij dat beiden een gunst kregen die gelijk was aan een “wassen neus”. Maar misschien moet ik deze conclusie afzwakken, omdat toentertijd de hoogste machthebbers groene waszegels aan zijden staarten toepasten klommen beiden door het verlenen van deze gunst naar de hoogste sociale laag. Vermeldingen van andere schenkingen heb ik niet gevonden.

Voorzichtige conclusie

Het is mijn voorzichtige conclusie dat er veelal geen bepaalde lijn in het gebruik van de kleuren van textiele staarten is. Men nam wat voorhanden was. Dit kan materiaal geweest zijn dat aanwezig was in een kanselarij, waar gezegeld werd. Of, indien charters door boden werden vervoerd om elders gezegeld te worden kan het zijn dat het aldaar aanwezig materiaal werd gebruikt. Wanneer de bode met een charter naar meerdere plaatsen moest reizen om de benodigde zegels aan het charter te doen hechten, zal men ook gebruik hebben gemaakt van op die plaatsen aanwezig materiaal. Hierdoor konden staarten van verschillende kleur of kleuren aan één charter gehecht worden. Dezelfde persoon kon op dezelfde plaats en op dezelfde dag twee verschillende staarten aan charters hechten. Ik kan geen verklaring geven waarom roomskoning Rudolf te Neurenberg in 1276 op dezelfde dag zowel een gele zijden, als rode+witte zijden streng gebruikte (zie tabel 1 blzz 823 en 825)

De door velen gebruikte rode, groene en rode+groene staarten kan als achtergrond hebben dat dit materiaal overal aangeschaft kon worden.

Het aanbrengen van linten of koorden, waarin gouddraad was verwerkt zal alleen door kanselarijen van zeer hooggeplaatsten hebben plaats gevonden.

Op tabel 1 kom ik in mijn tweede artikel (zie noot 1) terug.

Noten

ⁱ Zeven, A.C.. in wording. Zegelen in de Middeleeuwen; de status van de zegelaar en de kleur van het zegel. In wording. Voorlopige titel.

ⁱⁱ Kuile, G.J. ter. 1963. Oorkondenboek van Overijssel deel 2 1250-1300.

ⁱⁱⁱ Jenkinson, H.J. 1954. A guide to seals in the Public Record Office. PRO, Londen; & Harvey, P.D.A. & A. McGuinness, 1996. A guide to British medieval seals.

^{iv} R. Grispo & S.R. Noê. 1990. Vocabulaire international de la sigillographie. Conseil international des archives. Rome. 389+12p.

^v Haudot, Ch. & R. Dirrig. s.d. Les sceaux témoins de l; histoire d'Alsace. C.R.D.P. Strasbourg.

^{vi} Birch, W. de Gray. 1887. Catalogue of seals in the department of manuscripts in the British Library. Vol. 1.

^{vii} Berchem, Egon von. 1918. Siegel. Berlijn. 189 + 11 p.

^{viii} zie noot 7.

^{ix} Leemans-Prins, E.C.M. (red.). 1966. Zegels en wapens van steden in Zuid-Holland. Hist. Ver. voor Zuid-Holland. 271p.

^x J.G. Kruisheer. 1971-2005. Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Delen I t/m IV digitale editie.

^{xi} Brand, Rien van den & Stefan Frankewitz. 2008. Inventrais van het archief kasteel Haag. St. Hisotrie Peel-Maas-Niersgeboed nr 20. Venray.

^{xii} Polak, M.S., E.C. Dijkhof, V.C.J.H.M. Paquay & H. van Engen. 2004. Oorkondenboek van de abdij Kloosterrade 1108/1381. Inst. Ned. Gesch.. Den Haag, 23 + 467p.

^{xiii} Zie noot 1.

^{xiv} Chassant, A. & P.-J. Delbarre. 1860. Dictionnaire sigillographique pratique. Parijs. 264+16 p.

^{xv} Zie noot 9.

^{xvi} Chassel, J.-L. (red.). 2003. Sceaux et usages de sceaux. Somogy, Parijs. 167p.

^{xvii} Gardner, J. Curial narratives: the seals of cardinal deacons 1280-1305, p 85-90. zie not xlv.

-
- ^{xviii} Adams, N., J. Cherry & J. Robinson. 2008. Good impressions: image and authority in medieval seals The British Museum. 137p.
- ^{xix} Lecoy de la Marche, A. 1857. Les sceaux. Parijs. 322p.
- ^{xx} Leeuwen, H.W. van. 1966. De zegels en het wapen van Delft. p 45-63 in Leemans-Prins, zie noot 4; Ambre de Bruyne-Vilain. 2008. Les sceaux de Delft et d'Ypres à la fin du Moyen Âge: entre simple signe et observation du monde visible, 341-364 afb, III.7.in M. Gil & J.-L. Chassel. Pourquoi les sceaux. 580p.
- ^{xxi} Zie noot 3. De talloze zegels bevonden zich in het British Museum, zijn nu in de National Archives.
- ^{xxii} Meij, P.J. & D.P.M. Graswinckel. 1953. Gelderse charters uit München teruggekeerd. 's-Gravenhage.121p.
- ^{xxiii} Vey Mestdagh, J.H. & J.A. de Boo. 1995. Liber sigillorum. De zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, 1200-1811. R.D.O. Utrecht teel 1.243p.
- ^{xxiv} Zie noot 11. Een soortgelijk charter met negen uithangende zegels aan gele koorden werd gepubliceerd door J, Gardner. 2008, Curial narratives: the seals of cardinal deacons 1280-1305, p
- ^{xxv} Römer-Büchner, B.J. 1851. Die Siegel der deutschen Kaiser, Könige und Gegenkönige. Frankfurt-am-Main.. 78p.85-90 in Adams et al (zie noot 14).
- ^{xxvi} Kuyer, P.Th.J. 1966. De zegels, het wapen en de vlag van Schiedam, p213-240.in Leemans-Prins (zie noot 5).
- ^{xxvii} Fabre, Martine. 2003. Sceau medieval. Analyse d'une pratique culturelle. L'Harmattan.336p. Zie ook website fr.wikipedia.org/wiki/sigillographie.
- ^{xxviii} R. Wolff. 2008. The sealed saint: representations of Saint Francis of Assisi on medieval Italian seals, p. 91-99 in Adams et al. (zie noot 14).
- ^{xxix} Danbury, E. 2008. Queens and powerful women: image and authority, p 17-24 in Adam et al. (zie noot 14).
- ^{xxx} Schilder, Kees. 2013. Zegels aan charters in de gedeponeerde archieven van Kampen. Kamper genealogische en historische bronnen deel 38. Kampen. 399p. Zegels vanaf 1333. Schilder, Kees. 2012. Zegels aan charters in het oud-archief van Kampen. Kamper genealogische en historische bronnen deel 34. Kampen, 220p.
- ^{xxxi} Zie noot 1.
- ^{xxxii} Zie noot 7.